

GRÄSMARKS INDUSTRIHISTORIA

En levande kulturbygd
i naturskön miljö!

www.grasmark.com

GRÄSMARK

1

2

3

4

Gruvdrift

Gräsmarks industrihistoria inleddes med att Storgruvan i Mangen började bearbetas år 1564. Där bröts främst koppar men även järn. Till en början utfördes det tunga arbetet i gruvorna helt för hand. Under senare år fanns en ångdriven hissanordning för att frakta upp malmen. Gruvverksamheten pågick i perioder under 300 år men lades slutligen ned omkring sekelskiftet 1900.

Strax öster om gruvhålen finns rester av stenfundament, vajrar och kugghjul som

hörde till linbanan som användes till att frakta malmen till Karlsviks utskleppningshamn vid sjön Mangen.

Med utgångspunkt från Mangens gruva kan man idag vandra på leden Gruvrundan förbi gruvlämningar och torpruiner.

Även gruvor vid norra och södra Ängen ingick i gruvdriften. Därifrån transporterades kopparmalm till Fredros och Jansbrohult.

5

6

7

8

9

10

Framsida (övre): Arbetare vid gruvan i Mangen. Foto: Axel Aurelius, ca år 1900. / Framsida (nedre): Foto: Caroline Dahln. / 1. Arbetare vid gruvan i Mangen. Foto: Axel Aurelius, ca år 1900. / 2. Gruvan i Mangen med huset för ångpannan. Ångpannan drev både pumpen som höll gruvan torr från vatten och linbanan som forslade malmen från gruvan ner till Karlsvik. Foto: Axel Aurelius, ca år 1900. / 3. Storgruvan i Mangen nutid. Foto: Caroline Dahln. / 4. Källargruvan i Mangen nutid. Foto: Monika Magnusson. / 5. Transportkorg för malm längs med Peckererundan/Gruvrundan. Foto: Caroline Dahln. / 6. Anrkningsverket i Karlsvik. Foto: Leif Persson, 1967. / 7. Karlsvik. Foto: Okänd. / 8. Karlsvik. Foto: Monika Magnusson. / 9. Karlsvik. Foto: Monika Magnusson. / 10. Storgruvan. Foto: Caroline Dahln.

11

12

13

14

Högfors Bruk

Högfors Bruk med järnhantering, pappersmassatillverkning, sågverk, kvarnar och vadmalstillverkning.

I mitten av 1700-talet var intresset för järnbrytning stort i hela Sverige och invid Kymsälven erhöll Mattias Gyllenspetz 1744 tillstånd att anlägga en masugn och en stångjärnsmedja om 400 skeppund årligt smide. Malmen i de lokala gruvorna som Storängsgruvan vid Kymsberg, Bergkarlsängen på Kalvhöjden och Popetorp under Granbäck visade sig inte ha tillräckligt god kvalitet. Tackjärn köptes in från Bergslagen och Skarpeds bruk och bearbetades till smidbart stångjärn. Anledningen till att det anlades bruk i västra Värmland var att skogen i Bergslagen, där malmen fanns, inte räckte till för de stora

mängder kol som krävdes för stångjärnsmide.

När verksamheten år 1759 såldes vidare till dotterns make Carl Henrik Herweg bestod Högfors bruk av två stångjärnshårdar med 600 skeppund årligt smide samt hytta, såg, kvarn och skogsegendomar.

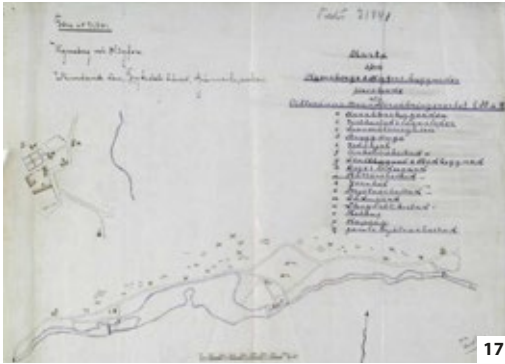
Carl Henrik Herweg lät bygga bruksherrgården Kymsberg med tillhörande allé upp till gården, engelsk park med 115 fruktträd, bersåer och grusgångar. Järnbruket och gården blomstrade under 1700-talets slut och 1800-talets första hälft. Vid sekelskiftet 1800 ägdes Kymsberg av den förmögne brukspatronen Bengt Reinhold Antonsson, Selma Lagerlöfs "vackre Altringer". Under några år i början av 1800-talet var Selma Lagerlöfs farfar, Daniel Lagerlöf (1776–1852), anställd som bruksförvaltare.

15

16

17

18

11. Trämassefabriken (nedre) i Högfors. Foto: Eventuellt Axel Aurelius. / 12. Trämassefabriken (övre) vid Högfors. Foto: Axel Aurelius. / 13. Trämassefabriken (nedre) i Högfors. Foto: Okänd. 17163 505493 - Bruk, "Sunne hembygdsförening, hämtad 4 oktober 2021, <https://vlh.kulturhotell.se/items/show/159116> / 14. Kvarnen i Högfors. Foto: Leif Persson, 1968. / 15. Trämassefabriken (nedre) i Högfors. Foto: Axel Aurelius, slutet av 1800-talet. / 16. Slipsten efter den övre massfabriken (träsliperiet). Bilden tagen vid Finnkulturdagen år 2000. Foto: Okänd. / 17. Karta över Kymsberg och Högfors från Allmänna Brandförsäkringsverket år 1896. Källa: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/BRFV_Karta_k31841001 [2021-10-04]. / 18. Rester från dammen vid uppfarten till Kymsberg. Foto: Juliette Jahn, @julietteatelier

Högfors bruk omfattade på 1830-talet 3440 tunnland (1698 hektar) skogsmark och brukets verksamhet bestod av tre smedjor. Den första med en stångjärnshammare, den andra med en knipp- och två spikhammare och den tredje med två spikhammare. Totalt med en privilegierad årlig tillverkning av 1350 skeppund stång- och ämnesjärn. Det fanns även två sågar och fem kvarnar, alla med olika ägare. En ny smedja anlades 1855 för framställning av smidbart järn enligt Lancashiremetoden. P. g. a. vattenbrist fungerade den dock bara nio månader per år. Under åren 1859–1868 tillverkades i medeltal årligen 627 512 kg stångjärn, 41 395 kg spik och 35 275 kg övrig manufaktur. Under 1800-talets andra hälft blev järnbruket mindre lönsamt

och efter omkring 125 år av verksamhet lades det ned år 1871. Ytterligare försök att bedriva järnbruk gjordes efter ett ägarbyte, innan järnhanteringen definitivt avslutades.

År 1871 anlades en cellulosafabrik. Fabriken var en av de två första i Sverige som tillverkade kemisk trämassa enligt sodametoden och den allra första som exporterade kemiska massa enligt denna metod. Redan i början av 1872 levererades fyra ton pappersmassa till London. Leveransen gick med häst och vagn till Arvika och därefter med tåg till Göteborg för fortsatt transport med båt till London. Fabriken, som hade svårt med lönsamheten bland annat på grund av dyra transportkostnader, brann ned 1875. Under åren 1888–1892 anlades två träsliperier som tillverkade massa på mekanisk

väg. Trämassan fraktades i 125-kilos jutesäckar som först drogs via en rallbana på räls över Kymsälven och sen omlastades till häst och vagn för transport till utskeppningshamnen i Uddheden. Även järngodset fraktades mellan Högfors och Uddheden med häst och vagn. För att möjliggöra bättre fraktmöjligheter handgrävdes redan 1862 en kanal mellan sjöarna Udden och Rottnen. Vid Hebröten invid Lillsjön (Udden) anlades sedan 1863 en hamn och en järnbod som utskeppningsplats för produkter från Högfors bruk. Varorna skeppades sen vidare över sjöarna Rottnen, Fryken och Väneren till Göteborg, ibland med slutdestination England. I slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet fanns även planer på en järnväg genom Gräsmark. Två järnvägslinjer där sträckningen skulle ha passerat Högfors utreddes: Arvika–Torsby respektive Sunne–Kymmen via västra sidan om Rottnen.

Under åren 1890–1905 producerades cirka 800 ton slipmassa per år vid bruket. Träsliperierna ödelades flera gånger av bränder. Efter en brand, orsakad av en omkullvält fotogenlampa, i slutet av 1905 lades det sista sliperiet ned påföljande år. Därmed avslutades Högfors 160-åriga brukshistoria. Sågen och kvarnen drevs dock till cirka 1960. Under dessa år har en rad olika bolag och bolagsnamn figurerat som Kymsbergs Bruk, Kymsbergs Nya AB, Högfors Trämasse-Fabriks AB och Högfors Bruk.

Rester av järnbruket finns kvar nedströms Kymsälven i form av stensättningar och någon slipsten till massafabriken. Vid nuvarande uppfart till Kymsberg syns också rester av den damm som försåg bruket med vattenkraft.

C H H K B Y Y Y Y I - X

19

20

19. Stämplor från bruket i Högfors, till höger bistämplor för Lancashiresmide. Källa: Gräsmarks Historia, s 29. / 20. Arbetare vid trämassafabriken (nedre) i Högfors. Foto: Axel Aurelius, ca 1897-98.

21. Ränna för vattenförsörjning till stickhyveln vid Kvarnfallet. Foto: Okänd. / 22. Jansbrohults Kopparverk. Rester av ett "lagerhus". Foto: Lars-Gunnar Nyqvist / 23. Kymstad såg. Denna låg alldeles intill stickhyveln vid Kvarnfallet i Borrälven. Foto: Okänd. / 24. Jansbrohults Kopparverk. Bild av muren till smältverket. Foto: Lars-Gunnar Nyqvist.

Jansbrohult kopparverk

Jansbrohults kopparverk anlades 1836–1837. Namnet Jansbrohult lär härröra från de som anlade smältverket: Carl Janse, Magnus Broström och Otto Hulting. Kopparverket ligger nedströms Borrälven nära Snickervad. De första åren erhöles 17,5 skeppspund (2975 kg) ren koppar. Malmen som användes vid Jansbrohult kom bland annat från Ängens gruvor och flera mindre "gruvhål" på olika ställen i området. Det fanns genom åren flera koppargruvor i Gräsmark, två i Norra Ängen och två i Södra Ängen. Gruvorna levererade kopparmalm bland annat till Jansbrohult och till Fredros i Gunnarskog socken, dock endast

i mindre mängder och under en kort period. Verksamheten vid Jansbrohult kopparverk, som tycks ha varit behäftad med diverse problem, lades ner 1854 och bruket revs 1862. Flera av byggnaderna brann ner 1864 men ända in på 1960-talet fanns rester kvar efter ett förrådshus. Idag kvarstår endast några skarnhögar i naturen och rester av kopparverk, damm och kanaler.

Längs Borrälven kan rester också beskådas av ett sågverk, en skvaltkvarn och en stickhyvel nära Kymstad. En mindre vandringsväg leder upp mot Rönningen.

25

26

27

25. Flottningsbåten Erik ligger för ankare i sin hemmahamn älvsöset (åmynningen) vid Borra. Foto: Okänd. / 26. Flottare vid Simonstorp. Foto: Okänd. / 27. Vy över Skiljen. Foto: Okänd.

Skogsbruk och flottning

Den stora efterfrågan på virkesprodukter uppstod antagligen först i samband med Högfors bruks tillkomst i mitten av 1700-talet. I mitten och slutet av 1800-talet igångsattes flera massaindustrier och sågverk i Värmland vilket genererade ökad efterfrågan på skogsråvara. Skogsbruket drevs i stort sett efter gamla metoder ända fram till i slutet på

1940-talet. Större delen av virket helbarkades, kördes ut med häst och under våren flottades virket längs älvarna. Vid Borra etablerades "Skiljen", där timret sorterades efter ägare. Timret drogs med båtar från bland annat Rottnaälven, via Skiljen och vidare söderut över sjön Rottnen till Rottneros.

Att jobba som flottare var ett säsongarbete och en viktig biinkomst i skogsbygderna. Man varvade vårens flottning med arbete på gården på sommaren och skogsarbete på vintern. Det sågs som ett "friskt, spännande och roligt yrke". Särskilt i jämförelse med det hårda arbetet med att hugga skog på vintern. Men det var också hårt och farligt. När flottningen försvann och skogsarbetet mekaniserades blev många skogstorp övergivna pga arbetsbrist. En hel livsstil och ett landskap försvann.

Källa: varmlandsindustrihistoria.wordpress.com/flottning [2021-09-27]

28

29

Minnet lever ännu i Gräsmark av Brandsbols tändsticksfabrik

Det torde vara mycket troligt att den lilla byn Brandsbol i norra Gräsmark kan göra anspråk på att ha ägt den värmländska landsbygdens enda tändsticksfabrik. Faktum är, att snickaren, målaren, smeden m. m. Nils Forslund i Brandsbol drev en tändsticksfabrik under ett 20-tal år från 1870-talet och framåt. Fabrikslokalen, som numera är nedriven, var uppförd i Bråne i Brandsbol.

Om detta och mycket annat berättar Nils Forslunds sonson, handlande Einar Forslund, Forsnäs, vid ett samtal med NWT-medarbetaren.

Först en kort tillbakablick över tändstickans intåg i Sverige: Den svenska tändsticksindustrien kan egentligen räkna sina änor till 1840-talet. År 1845 grundades Jönköpings tändsticksfabrik. Det var då fråga om fosfortändstickor, där tändsatsen till sin huvuddel bestod av den mycket giftiga gula fosfor. Tillverkningen av sådana tändstickor förbjöds på 1890-talet då en internationell konvention undertecknades i Bern.

tionens undertecknande om förbud mot den gula fosfortändstickan.

Ea sak, som torde ställa brandsbolsfabriken i absolut svensk särklass var, att maskinerna var tillverkade av fabrikörens egen hand. Nils Forslund var känd för att vara en synnerligen händig man. Han kunde de flesta av hantverksyrkena, och han resonerade alltid som så, att själv är bäste dräng. Han var helt enkelt uppfinnare. Han tillverkade själv maskinerna. Det är en förlust av stora mått för bygden, att dessa maskiner blivit förstörda. Det rörde sig dels om en slags svarv, som ur asktimret svarvade ur tunna skivor, som våra dagars fanér. Sedan var det en annan maskin, som ur dessa tunna skivor stansade ut stickorna, som sedan doppades i den kemiska lösningen. Nils Forslund använde sig av småpojkar som arbetare. Han gjorde nämligen allt avancerat arbete själv, och pojkarna tjänstgjorde bara som "maskiner". De drog svarven och stansmaskinen. Stickorna paketerades i buntar med i stort sett samma antal stickor, som i våra dagars askar. Kanske något färre. Säkert minns

Den värmländske "tändstickslungens" sonson handl. Einar Forslund betraktar en nutida efterföljare till sin farfars tändsticksbuntar.

många ännu dessa buntar. Stora delar av tillverkningen exporterades till Norge.

Tillverkningen lär ha gått med god förtjänst. Lönekotot var ej heller så stort. August Nyberg i Grässjön berättar, att hans yngre broder var med och drog maskinerna och förtjänade den aktningsvärda lönen av fem öre pr arbetsdag. Eber.

30

28. Snickerifabriken i Brandsbol. Foto: Roy Lönhöiden. / 29. Snickerifabriken i Brandsbol. Foto: Okänd. / 30. Tidsningsartikel om Brandsbols tändsticksfabrik.

Brandsbols Träindustri

Verksamheten Brandsbols snickerifabrik startades av Emil Westlund och bröderna Axel och Fritjof Melin. Här producerades finsnickerier, bland annat fönster och köksinredningar. I fabriken fanns ett flertal maskiner som såg, plan- och rikthvel.

Verksamheten bedrevs mellan 1936–1960.

Tändstickstillverkning

Från början av 1880 och åtta år framåt drev hemmansägaren och smeden Nils Forslund tändsticksfabrik vid gården "Hagen" i Brandsbol. De handdrivna maskinerna var egentillverkade och arbetskraften ska framförallt ha bestått av traktens småpojkar.

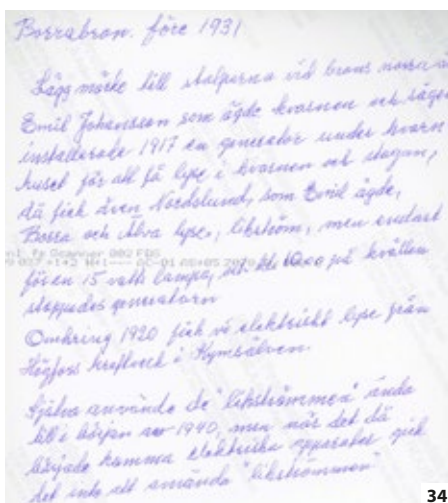
31

32

33

34

31. Tegelbruket i Fagerstad. Foto: Okänd. / 32. Borra Kvarn och Borra Mejeri i bakgrunden. Foto: troligtvis Herbert Lidström. / 33. Bron i Borra med el från Borra kvarn. Foto: troligtvis Herbert Lidström. / 34. Text av Alvar Johansson.

Kvarnar och tegelbruk

Kvarnar fanns bland annat i Högfors, Ängen och Borra. Vid Borra fanns även ett mejeri byggt 1908. Verksamheten upphörde 1927 och bottenvåningen byggdes sen om till affärslokal. Nedanför bron vid Borra finns fortfarande dammfästen kvar efter det som troligen kallades för Kymstads nedre tullkvarn. Där fanns även en benstamp, en stamp där benen från olika fän krossades till mjöl. Dessa fanns upptagna vid en "Quarnsyn" 1794.

Dammen försåg också ett tegelbruk med vatten där man tillverkade både murtegel och enkupigt taktegel. Leran togs i en bäckravין på Borräs ägor. Tegel tillverkades på flera platser som Leradal i Västerrottna, i Fornäs och i Granbäckstorp. Tullkvarnar, dvs. avgiftsbelagda kvarnar fanns bland annat i Västerrottna, Västana och Timbonäs. Runt om i byarna fanns också husbehovskvarnar och gemensamt ägda kvarnar.

35

36

37

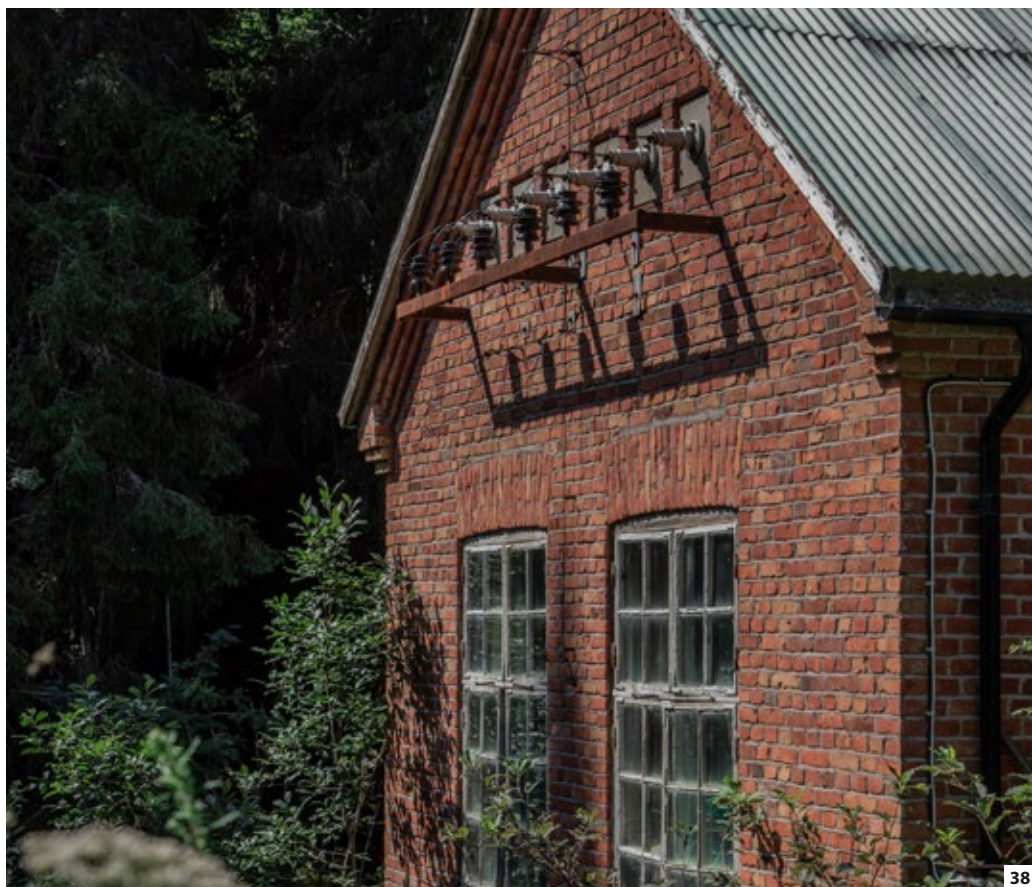
35. Gråbergs garveri i Fagerstad. I förgrunden Granån med bassängerna där hudarna blötlades (t.v. i bild). Foto: Okänd. / 36. Sågverket i Uddheden (t.v. i bild). Foto: Sven Karlsson. Källa: 17163 AY00260 08 - Landskapsvy; "Sunne hembygdsförening, hämtad 27 september 2021, <https://vlh.kulturhotell.se/items/show/195701> / 37. Vadmalstampen i Kymsälven, Fagerstad. Foto: Okänd.

Sågverk

Sågverk har funnits på många ställen i bygden och ett fåtal finns ännu kvar i mindre verksamhet. Till de större sågverken hörde sågen i Uddheden. Denna var anlagd 1915. År 1951 köptes sågen av lantbrukare Axel Hugo Mossberg och sågen drevs sen under en lång period av sönerna Gösta och Birger Mossberg.

Garveri, vadmalstamp och färgeri

I Granbäckstorp fanns garveri, vadmalstamp och färgeri. I vadmalstampen bearbetades ylletyger för att bli starkare och tätare, och därmed varmare och mer vattenavstötande, med hjälp av stampar (stockar) drivna med vattenkraft. Vadmal var ett vanligt material i arbetsbyxorna förr. Det var varmt på vintern och svalt under sommaren. Garveriet, där skinn bearbetades, var verksamt mellan 1842 och 1929.

38. Kraftverket i Högfors. Foto: Juliette Jahn, @julietteatelier

Vattenkraft

Vid Kymsälven, nedströms den nedlagda massafabriken, anlade Edsvalla bruk 1918 ett kraftverk som 1919 började leverera elström till bygden. Rottneros hade rättigheten till vattenkraften. Kraftverket drevs fram till 1987 med olika ägare, men i och med Kymmenprojektets tillkomst lades verket ner.

Det omdiskuterade Kymmenprojektet färdigställdes 1987 och innebar att sjön Kymmen, älvarna Rottnan, Granån och Kymsälven reglerades tillsammans. Rottnans vattenyta höjdes genom en jorddamm och en 9,2 km lång överledningstunnel till sjön Kymmen byggdes. Överledningstunneln

passerar Granån som även den leds in i tunneln. Från Kymmen leds vattnet via en 2,5 km lång tunnel ner till Kymmens kraftverk för att sen släppas ut i sjön Rottnen genom en 600 meter lång utloppstunnel.

Kymmens kraftverk är ett pumpkraftverk. Fallhöjden är 85 m. Det innebär att vatten pumpas tillbaka till Kymmen när elbehovet är lågt, exempelvis under nätter och helger. Jorddammen kan beskådas strax norr om avtagsvägen till Finnsjön på Torsbyvägen. Dammen har namnet Skallbergssjön.

39. Ångbåten och fraktfartyget Flatlusen. Bröllopspresenärer från Sannäs. Foto: Eventuellt Axel Aurelius. / Baksida. Karlsvik. Foto: Monika Magnusson.

Ångbåtstrafik

I början av 1870-talet användes ångslupen *Arvid* som fraktbåt mellan Uddheden och Skarped. *Arvid* ersattes sen av en flatbottnad ångbåt, mer lämpad för att frakta trämassebalarna från Högfors. Ångbåten tuffade sakta fram längs farleden och kallades i folkmun för *Flatlusen*. Båten fraktade även andra varor mellan Sunne och Gräsmark och vid timmerflottningen drog *Flatlusen* länsor

på Rottnen till Rottneros. Båten användes också vid festliga tillfällen. Dels för att frakta bröllopsgäster mellan Gräsmarks kyrka och ned till Brantsnäs, där bröllopfesterna ofta hölls, dels som "kalasbåt" vid t.ex. födelsedagar.

Detta är endast några av de verksamheter som under årens lopp har bedrivits i Gräsmark.

Källor

Dahlberg, U. (2019 a). *Jansbrohults kopparverk, Särtryck 2019 ur Kopparhanteringen i Wermland, historik sammanställd av Ulf Dahlberg.*

Dahlberg, Ulf (2019 b). *Stora Mangens kopparhytta och grufvor, Särtryck 2019 ur Kopparhanteringen i Wermland, historik sammanställd av Ulf Dahlberg.*

Johansson, Aina (2021). *Opulerat material.*

Granådalens Bygdeförening (2008). *Byalagstidender, nr 7. Kulturföreningen Brandsbolsgårdar (2021). Historien om gårdarna mellan Granbäckensbron och Granåbron.*

Källén, Lennart (2009). *Kymsbergs Bruk: Det första svenska bruk som exporterade kemisk cellulosa, i Stolpe, Lennart (red.) Papper och massa i Värmland.*

Magnusson, Jan (1866). *Gräsmarks historia.*

Magnusson, Ragnar (2004). *Rottnen och Rottnesund, artikel i Sunnebygda 2004, årgång 14, Årsskrift för Sunne Hembygdsförening.*

Swens, Rolf och Anita (2021). *Opulerat material.*

Timbonäs-Långnäs Byalag (2011). *I boken om Långnäs kan du finna dina rötter.*

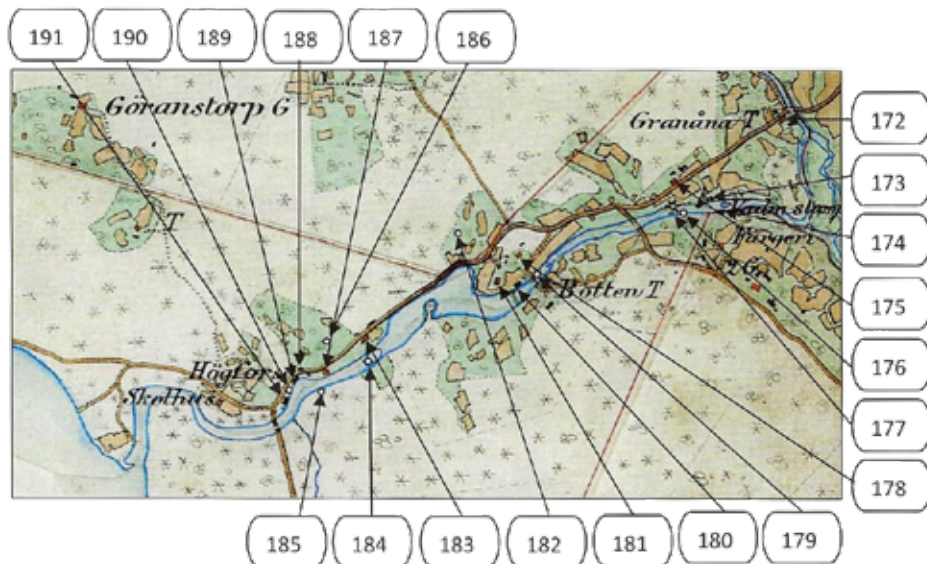
Värmländsk industrihistoria (2018).

<https://varmlandskindustrihistoria.wordpress.com/2018/11/17/jansbrohults-kopparverk-sunne/> [20210912]

Värmländsk industrihistoria (2019).

<https://varmlandskindustrihistoria.wordpress.com/2019/07/10/mangens-koppargruva-grasmark/> [20210911].

Högfors bruksområde under tre seklar

172	Granåbron	182	Åkermark
173	Vattensåg	183	Bostadshus
174	Vadmanstamp och färgeri	184	Högfors Kvarn
175	Sjöholmsvillan	185	Sodapappersfabrik
176	Trämassfabrik för slipmassa	186	Smedbostäder
177	Vattenkvarn	187	Bruket
178	Arbetarbostad	188	Järmbod
179	Spiksmedja och såg	189	Stångjärnsmedja
180	Högfors Såg – Såghuset	190	Kasperstuga
181	Spikhammaråsen, Vesterås	191	Masugn

Kartbilden är från fältmätningen 1883–1895

Bild och bildtext hämtad från "I boken om Långnäs kan du finna dina rötter", s. 209.

Högfors bruksområde

Karlsvik

Storgruvan

Jansbrohult

Utskeppningshamn

Tryck & layout: Universala styckeri AB, Karlsbad 2021

Europeiska jordbruksfonden för
landsbygdsutveckling: Europa
investerar i landsbygdsområden

FRAMTAGEN AV UTVECKLING GRÄSMARK

GRÄSMARK

www.grasmark.com